

Bizantski studiji u recentnoj povijesti umjetnosti u Hrvatskoj

Vicelja, Marina

Source / Izvornik: **Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 27.-29. travnja 2006.), 2007, 95 - 99**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:254:404602>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Repository / Repozitorij:

[PODEST - Institute of Art History Repository](#)

Bizantski studiji u recentnoj povijesti umjetnosti u Hrvatskoj

Bizantski su studiji posljednjih dvadesetak godina doživjeli izrazit rast unutar europske povijesti umjetnosti, ali i one svjetske, u kojima su se uspjeli postaviti kao zasebno interdisciplinarno područje. O tome zorno svjedoči posljednji kongres bizantinista održan u kolovozu 2006. u Londonu kojem je prisustvovalo gotovo tisuću sudionika, od kojih šestotinjak predavača sa svih kontinenata. Osim tradicionalno jakih bizantskih studija u Sjedinjenim Američkim Državama, pojedinci su prikazali vrlo aktivan rad stručnjaka u južnoameričkim zemljama, Australiji i Aziji te stalni rast i potrebu redefiniranja prostornih granica utjecaja bizantskog faktora.¹ Bizantski su studiji izrasli iz nekadašnje *bizantologije* i među prvima su svjedočili o svojevrsnoj dezintegraciji unutar povijesti umjetnosti, naročito njezinoj metodologiji prema tradicionalno postavljenoj definiciji. Otvarajući putove novoj organizaciji istraživanja i pristupu problemima (kao i u nekim drugim društvenim disciplinama) bizantske studije možemo promatrati unutar nekoliko kategorija:

1. Unutar rasprava i kontroverzi o metodologiji povijesti umjetnosti u drugoj polovici 20. stoljeća, kada dolazi do konstituiranja niza različitih poddisciplina, od kojih je bizantologija podrazumijevala interdisciplinarni pristup u interpretaciji nasljeđa Bizanta. Na tom je polju povijest umjetnosti iznjedrila niz značajnih rezultata koji su skupni dosezi arhivskih istraživanja, poznavanja i analiza teoloških učenja i rasprava u ranoj i kasnije Istočnoj crkvi, interpretacija teksta i odnosa tekst-slika, specifičnih istraživanja unutar demografskog, sociološkog, urbanističkog, ekonomskog i drugih znanstvenih polja. Ti su rezultati i međudisciplinarni dijalozi bitno pridonijeli razumijevanju posebnosti bizantske umjetnosti različitih povijesnih razdoblja, ali i otvorili niz problema i pitanja vezanih uz terminologiju, kronologiju, odnos centra i provincije, ikonografske teme i drugo.

2. Definiranje pojma »bizantska umjetnost« izazvalo je žive diskusije, različita tumačenja i polazišta posebno zanimljiva za naš prostor. Naime, jedan od produkata rasprava, različitih i suprotstavljenih mišljenja jest formiranje kronologije i terminologije za navedeni pojam, pogotovo za ranija stoljeća. Opće je prihvaćen stav da je period ranog Bizanta dugi period promjena, tranzicije iz svijeta antike u svijet srednjovjekovlja. Koliko se te promjene razlikuju na različitim prostorima koje pojam Bizanta obuhvaća i kako se odnose na

prostore gdje nije bilo formalne prisutnosti; odnose li se te promjene samo na jednu njegovu »polovicu«; koliko su i kako utjecale u različitim prostornim jedinicama – samo su neka od pitanja koja potiču dijalog. U povijesti je umjetnosti taj problem naročito naglašen, budući da se isto razdoblje označava različitim terminima: »kasnoantički«, »kasnorimski«, »ranokršćanski«, »ranobizantski«, pa čak i »ranosrednjovjekovni« ovisno o povijesnoj koncepciji kojoj se autor priklanja ili prostoru koji je predmetom njegova izučavanja. Jedna je analiza stručnih i znanstvenih tekstova koju je krajem 60-ih proveo John Meyendorff, recentno aktualizirana u diskusijama i literaturi, pokazala da se za razdoblje 6. do 8. stoljeća terminom »rani Bizant« koriste znanstvenici koji proučavaju povijesne prilike u vrijeme Justinijana i nakon njega s Konstantinopolom kao ishodištem novih ideja i generatorom promjena, koje su se usmjeravale na područja koji su mu inklinirala, postavljajući upravo u 6. stoljeće početak ideje stvaranja Bizanta.² Stručnjaci, pak, koji zastupaju tezu kontinuiteta rimske tradicije, pogotovo vezane uz zapadne provincije, više se koriste pojmom »kasna antika«, »kasno rimsko carstvo« ali i »rani srednji vijek« pomičući bitno kronološke granice za prostore zapadne Europe koji nisu bili uključeni u Justinijanovo carstvo.³ Korištenje različitih termina vidljivo je i u različitim disciplinama; povjesničari, povjesničari umjetnosti, arheolozi, sociolozi i teolozi postavljaju drugačije parametre i »datume« promjena, te elemenata i uvjeta koji su odredili početak srednjovjekovne Europe, kao i važnost bizantske prisutnosti u njezinu formiranju. Upravo je ta, još uvijek vrlo aktualna polemika, uputila na kompleksnost problema koji je teško savladiv unutar tradicionalnog sustava promatranja povijesnoumjetničkih razdoblja s obzirom na »stilski jezik« ili ikonografske interpretacije.

Za naše je prostore ta diskusija izrazito zanimljiva budući da se odnosi na jedno od značajnih područja umjetnosti 6. stoljeća, pa je priklanjanje jednoj od postojećih koncepcija relevantno djelomično i za definiranje bizantskih studija u Hrvatskoj. U domaćoj se stručnoj i znanstvenoj javnosti već duže vrijeme vodi rasprava o formativnom utjecaju »bizantskog faktora« na razvoj umjetnosti prvenstveno jadranskog prostora, kako u razdoblju ranog kršćanstva, tako i u periodu zrele i razvijene bizantske države, koji na ove prostore dolazi posrednim putem u okviru *latinskog bizantinizma*,

kako ga Ortalli u novije vrijeme naziva, odnosno adriobizantinizma što se ustalilo u domaćoj terminologiji.⁴

Šesto je stoljeće vrijeme intenzivnih promjena, ali i nastava tradicije, što ga čini istovremeno kontroverznim i zanimljivim, a u širem povijesnom kontekstu postavlja obrazac u ponavljanju velikih ciklusa europske povijesti i povijesti umjetnosti. Osobno se priklanjam razmišljanju koje u umjetnosti 6. stoljeća na Jadranu prepoznaje elemente novoiznesenog kanona i načela u likovnim medijima, putem jakog i neposrednog utjecaja s istoka, što će obilježiti razvoj umjetnosti na tom prostoru, i to ne samo za neupitno 6. stoljeće, već i za 7. i početak 8. stoljeća koja su siromašnija artefaktima i manje poznata. Konstantinopol, centar novoformiranog jakog carstva, provodi restituciju zakonodavne vlasti na osvojenim teritorijima i uspostavlja jasno definirane obrasce u gotovo svim aktivnostima. O tome svjedoče brojni povijesni zapisi kao i bogata arheološka dokumentacija koja se svakodnevno nadopunjuje novim nalazima i novim interpretacijama.

U Hrvatskoj se u posljednjih 20 godina bilježnica povijesno-umjetničkih istraživanja Justinijanova vremena bitno obogatila rezultatima novih istraživanja pojedinačnih spomenika i spomeničkih cjelina. Osobito su zanimljiva ona koja se odnose na otkrivanje dijelova jadranskog plovnog puta i rekonstrukciju pomorskog limesa uključenog u organizirani sustav justinijanske obrambene politike i sigurnosti te recentna arhivska istraživanja i nove interpretacije vodećih spomenika 6. stoljeća.⁵ Dugo je vladalo mišljenje da su neke stranice domaće povijesti umjetnosti ispisane i da se malo toga može još reći, pogotovo o nekim reprezentativnim umjetnicima i lokalitetima poput Salone ili Poreča. No novija istraživanja pokazuju upravo suprotno: povijesno-umjetnička analiza daleko je od dovoljnog u razumijevanju nastanka jedinog spomenika i perioda u cjelini. Interdisciplinarni pristup, i na taj način lakše i dostupnije korištenje rezultata drugih znanstvenih polja, otvorio mogućnost novim saznanjima i promišljanjima vezanima uz likovno stvaralaštvo. Pritom posebno naglašavam velike napore koji su posljednje desetljeće učinjeni na razumijevanju pojedinih povijesnih pitanja (poput trikapitolinske shizme i njezina utjecaja na umjetnička zbivanja, godinama pogrešno prenošenih u domaćoj literaturi, utjecaja tzv. justinijanske kuge na povijesni tijek u ovom dijelu Europe, revizije »čitanja« povijesnih izvora posebice Kasiodorovih i Prokopijevih djela), numizmatike, urbanističkih tema, razvoja liturgijske prakse na ovim prostorima te teoloških učenja i pretpostavki za stvaranje novih ikonografskih cjelina. Također intenziviranje povijesnih i arheoloških istraživanja u kontinentalnom dijelu Hrvatske pokazalo je potrebu redefiniranja uloge i prisutnosti Bizanta na tim prostorima.⁶

3. U Hrvatskoj ne postoje bizantski studiji kao posebno organizirana disciplina. Prvi pokušaj stvaranja organizirane platforme bizantskih studija bio je Kongres bizantologa Jugoslavije, organiziran u Zadru u listopadu 1990., koji se nije realizirao zbog tada već vrlo napetih odnosa između polariziranih strana i skorih ratnih događanja. Iako je pojam »bi-

zantski« nosio određene negativne konotacije i »nepopularnost« čak i unutar stručnih krugova, zanimljivo je da u to vrijeme vlada pojačan interes za bizantske teme, a rezultat su niz studija i članaka objavljenih devedesetih, među inima i temeljno djelo bizantske povijesti Goldsteinov *Bizant na Jadranu*.⁷ U isto vrijeme izlazi i kapitalni članak Averil Cameron *The Use and Abuse of Byzantium* u kojem autorica otvara temu političke uvjetovanosti različitog poimanja i definiranja pojma i uloge termina »bizantski« te razloga negativnih konotacija i zloupotreba, posebice u političkom jeziku, koje je navedeni termin imao kroz povijest. Autorica raspravlja i o »nacionalnim školama« i uvođenju bizantologije u studijske programe i istraživanja krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća te postavlja pitanje utjecaja Katoličke crkve na relativno nepovoljan položaj bizantskih studija u zapadnoeuropskom sustavu znanosti i visokog obrazovanja, naglašavajući polarizirane percepcije Bizanta Zapada i Istoka.⁸ Navodi, dalje, da je iskrivljena i nametnuta slika Bizanta kao »rigidnog, korumpiranog, nekreativnog društva s religijom kao dominantnom odrednicom« još uvijek prisutna u ambivalentnom odnosu prema Bizantu među mnogim istraživačima.⁹ Ta je koncizna, argumentirana i hrabra inicijativa završila tek manjim brojem žučnih rasprava u medijima, no ne i ozbiljnijim prihvaćanjem elaboriranja iste teme. U drugoj polovici devedesetih u Hrvatskoj se rađa ideja među nekolicinom znanstvenika da se osnuje Društvo bizantologa Hrvatske, koja se nikad nije realizirala. Problemima bizantske umjetnosti i bizantske prisutnosti na hrvatskom prostoru bavi se danas tek nekolicina stručnjaka u različitim poljima, međutim tek kao jednim od sadržaja svog znanstvenog rada, više izletima u bizantske teme, a manje sustavnim istraživanjem, iako su vrlo vrijedni rezultati rada stručnjaka različitog profila otvorili potrebu dijaloga i povezivanja istraživačkog rada u sustavne cjeline. Prateći novije dosege »bizantskih studija« može se uočiti potreba za organiziranim pristupom u istraživanju danog sadržaja. Tako je na nedavnom skupu u Kopru posvećenom Rižanskom placitu otvoren čitav niz problema i pitanja vezanih uz razumijevanje povijesnih vrela i potrebe novog čitanja i reinterpretacije starijih tumačenja određenih dokumenata koji referiraju na ranobizantsko razdoblje u Istri: kronologija kolonizacije odnosno upitnost datiranja određenih događaja, razvoj bizantske uprave, razvoj crkvene vlasti i biskupija, ali i uvođenje bizantskog ceremonijala u svjetovnu i sakralnu sferu, mjesto i važnost biskupa u zajednici, odnos bizantske vlasti prema zajednici i pojedincu te i nekih sitnih ali važnih detalja poput npr. upotrebe kadila i tamjana koju potvrđuje navedeni dokument.¹⁰ Također, postoji čitav niz važnih sadržaja koji su slabije istraženi poput ranobizantske reurbanizacije istočne obale Jadrana, odnosno pada i razvoja gradova u razdoblju od 6. do 9. stoljeća, zatim pitanje sustavne obrade i cjelovite slike plovnog puta i razvoja fortifikacija i naselja uz te rute, začetak i razvoj samostana, poznavanje liturgije i hagiografije, pitanje postjustinijanskog razdoblja, bizantska prisutnost u kontinentalnoj Hrvatskoj i drugo. To su pitanja na koje odgovore od nas očekuje svjetska znanstvena javnost. Jednako, još uvijek postoje mnoga otvorena pitanja i kod

onih monumentalnih spomeničkih cjelina poput Eufrazijeve crkvenog sklopa u Poreču, katedrale i crkve Sv. Marije Formoze u Puli, Brijuna ili Dubrovnika. Nedavna su intenzivna arhivska istraživanja otkrila mnoge zanimljivosti vezane uz povijest jedne od najznačajnijih spomeničkih cjelina – mozaika u Eufrazijani – što je pokrenulo i niz novih interpretacija ikonografskog sadržaja i značenja unutar onovremenog teološkog učenja i političkih aspiracija Carstva.¹¹

Razdoblje 9. stoljeća, odnosno odnos hrvatske države, karolinškog carstva i bizantske države mnogo je bolje istražen, te je prezentiran europskoj javnosti na nekoliko značajnih izložbi organiziranih nedavno u Splitu i Brescii.¹² Utjecaj bizantske umjetnosti na likovni, posebice jezik slikarstva na hrvatskom obalnom području, od najranijeg sloja srednjovjekovne umjetnosti, obilježen je pojmom »adriobizantinizma« te strujanjima i vezama dviju jadranskih obala na različitim točkama koje se protežu od sjevera do juga, a traju do 14. stoljeća.¹³ Istu problematiku analizira i Gherardo Ortalli proučavajući povezanost mletačke povijesti s Bizantom nakon 10. stoljeća i predlažući, u širem kontekstu koji obuhvaća i likovno stvaralaštvo obiju obala u doticaju iz tog razdoblja, termin »latinski bizantinizam«.¹⁴

Ipak, prisutnost naših stručnjaka u relevantnim istraživačkim prostorima bizantskih studija još je uvijek skromno (i na bizantološkim kongresima i u projektima i na popisima svjetske bibliografije), te je time nedovoljna promocija spomeničke baštine i njezine važnosti u cjelokupnom korpusu umjetnosti navedene provenijencije. I to u trenutku u kojem se suvremena povijest umjetnosti sve više okreće temama »periferne i provincijske« umjetnosti koja se ne smatra tek pukom imitacijom, kopirajućom inačicom neautentične vrijednosti, već izvorom zanimljivih načina prihvaćanja novih impulsa i njihove interpretacije. Krilatica »univerzalno je naše, lokalno vaše« u odnosu centar – provincija sve je manje prisutna u povijesnumjetničkim pregledima. Upravo u tom kontekstu naša baština biva zanimljiva stranim istraživačima koji je i prezentiraju svjetskoj javnosti.

4. Bizantske studije moramo sagledati i unutar kategorije nastave na visokim učilištima. Uvidom u programe preddiplomskog i diplomskog studija povijesti umjetnosti na hrvatskim sveučilištima jasno se razabire da su bizantske teme relativno slabo zastupljene. Zadarski je program povijesti umjetnosti ponudio veći naglasak na bizantskoj umjetnosti, kako ranije, tako i kasnijih faza, riječki tek ranijeg perioda, i to na oba segmenta, dok su u zagrebačkom programu bizantske teme ponuđene u nekoliko nastavnih jedinica kolegija kasnoantičke i srednjovjekovne umjetnosti. Nije razvidno izabiru li studenti relevantne teme za diplomske radove, no činjenica je da je mali broj mladih znanstvenika koji ih prijavljuju kao teme svog magistarskog ili doktorskog rada. U praćenju sadržaja povijesti umjetnosti i likovnih umjetnosti u srednjoškolskom programu primjetno je preskakanje sadržaja vezanih uz bizantsku umjetnost, naročito onu kasnijeg razdoblja i nekih prostora čime se, opravdano, postavlja pitanje moguće »cenzure« određenih sadržaja što upućuje i na nerazumijevanje i zlouporabu pojma bizantski unutar

standardnog imidža pompozno Bizanta čije je najupečatljivije nasljeđe »lekcija o taštini, neumjerenosti, fanatizmu, lažljivosti i intelektualnoj krutosti« ili pak »Bizanta kao svijeta pravoslavlja«.¹⁵ Informacije i znanje o Bizantu uopće, te o povijesti i umjetnosti naših istočnih susjeda, kojima raspoložu mladi ljudi koji upisuju studij povijesti umjetnosti, zanemarivi su.

Vjerujem da postoje različita razmišljanja o tome trebaju li Hrvatskoj bizantski studiji i kako ih definirati i organizirati. Neosporno je, međutim, da teme vezane uz bizantsku prisutnost i njegovu formativnu ulogu u likovnim umjetnostima predstavljaju okvir i platformu mnogih budućih istraživanja, interdisciplinarnog i međuprostornog dijaloga.

Bilješke

- 1 *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*. I-III, (izd.) Ashgate, London, 2006.
- 2 JOHN MEYENDORFF, Justinian, the Empire and the Church, u: *Dumbarton Oaks Papers* 22, Washington, 1968., 45-60.
- 3 AVERIL CAMERON, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, London – New York, 1993., 7-8.
- 4 GHERARDO ORTALLI, Mletci i Konstantinopol: latinski bizantinizam, u: *Anali*, XLII, Zagreb – Dubrovnik, 2004., 9-21.
- 5 Popis je relevantne literature zaista obiman, od prethodnih priopćenja, kongresnih prikaza, te znanstvenih članaka, što postavlja potrebu formiranja jedinstvene bibliografije kao temelja daljnjih istraživanja u međudisciplinarnom dijalogu.
- 6 Usp.: *Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju* II, Citta del Vaticano – Split, 1998.; u tome: MIRJA JARAK, »Pannonian« benedictine possessions in the 6th century, 779-786, MIRKO GRMEK, Les consequences de la peste de Justinien dans l'Illyricum, 787-794; VLADIMIR SOKOL, Panonija Savija u Justinijanovo doba, 1131-1143.
- 7 IVO GOLDSTEIN, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992.
- 8 AVERIL CAMERON, *The Use and Abuse of Byzantium. An Essay on Reception*. Inaugural lecture, *School of Humanities Publications*, King's College, London, 1992.
- 9 AVERIL CAMERON (bilj. 8), 17-18.
- 10 *Acta histriae*, 13, Koper, 2005.
- 11 ANN TERRY, TOM MUHLSTEIN, *New Documentary Evidence for the Restoration of the Sixth Century Wall Mosaics at the Eufraziana in Poreč: A Preliminary Report.*, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, II, 1998., 1047-1074;

ANN TERRY, HENRY MAGUIRE, The Wall Mosaics at the Cathedral of Eufrasius in Poreč: A Preliminary Report, u: *Hortus artium medievalium*, 4, Motovun – Zagreb, 1998., 199-221; ANN TERRY, HENRY MAGUIRE, The Wall Mosaics at the Cathedral of Eufrasius in Poreč: Second Preliminary Report, (nav.dj.) 6, 2000., 159-181.

12

Hrvati i Karolinzi, katalog izložbe, (ur.) Ante Milošević, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000.; *Bizantini, Croati, Carolingi: alba e tramonto di regni e imperi*, (ur.) Carlo Bertelli, Skira, Milano, 2001.

13

IGOR FISKOVIĆ, Un contributo al riconoscimento degli affreschi »adriobizantini« sulla sponda croata meridionale, u: *Hortus artium medievalium*, 4, Motovun – Zagreb, 1998., 71-83.

14

GHERARDO ORTALLI (bilj. 4)

15

CAIUS DOBRESKU, Plemeniti trgovci, u: *Zarez*, 133, Zagreb, 2004.

Summary

Marina Vicelja

Byzantine Studies in Recent Croatian Art History

The aim of this presentation is to discuss some relevant topics and issues of *Byzantine art*, or rather *Byzantine influence* on art on the territory of present-day Croatia, which have been inspired or investigated by art history in the past twenty years. In the period after the first and last congress of Yugoslav byzantologists held in Zadar in 1991, when Croatian byzantology decided to separate, there have been several noteworthy attempts at institutionalising and organizing this branch of art history. Their failure, however, indicates the necessity of defining several important elements:

- a) What byzantology in Croatia actually is;
- b) Byzantological research in a wider European context – achievements and perspectives;
- c) Use and abuse of the term »Byzantine« in art-historical contexts and beyond;
- d) »Byzantology« in the reform of university education.